

УДК 94(477)«19»(092)

К. С. Грищенко

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

КАТЕРИНОСЛАВСЬКИЙ РОДИЧ ГЕНЕРАЛА БРУСИЛОВА

Автор наголошує на необхідності насичення вітчизняної історії іменами людей «другого плану», які поки що не стали об'єктом уваги дослідників. Це дозволить більш адекватно зрозуміти історичні епохи і людей, які їх представляють. Стаття присвячена висвітленню військової кар'єри катеринославського дворянина, генерал-майора Миколи Борисовича Герсеванова. Розглянуто основні військові кампанії, в яких брав участь Герсеванов, його посади та нагороди.

Ключові слова: Герсеванов, Кавказ, Угорська революція, Кримська війна, Брусилов.

Автор обращает внимание на необходимость насыщения отечественной истории именами людей «второго плана», которые пока ещё не стали объектом внимания исследователей. Это позволит полнее и качественнее понять исторические эпохи и представляющих их людей. Статья посвящена военной карьере екатеринославского дворянина, генерал-майора Николая Борисовича Герсеванова. Рассмотрены основные военные кампании, в которых принимал участие Герсеванов, его звания и награды.

Ключевые слова: Герсеванов, Кавказ, Венгерская революция, Крымская война, Брусилов.

Der Verfasser verweist auf die Notwendigkeit der Auffüllung der nationalen Geschichte mit Namen der «zweiten Reihe», die bislang noch nicht ins Blickfeld der Forschung gerückt sind. Dies würde ein umfassenderes und besseres Verständnis der historischen Epoche und der sie repräsentierenden Menschen ermöglichen. Der Beitrag ist der militärischen Laufbahn des Ekaterinoslaver Edelmanns, Generalmajor Nikolaj Borisovič Gersevanov gewidmet. Behandelt werden die wichtigsten Kriegsoperationen, deren Teilnehmer Gersevanov gewesen war, ebenso eingegangen wird auf seinen jeweiligen Dienstgrad und die Auszeichnungen.

Schlagwörter: Gersevanov, Kaukasus, Ungarische Revolution, Krim-Krieg, Brusilov.

The author draws attention to the need of saturating the ukrainian history with names of people of the “second plan”, which have not yet become the object of attention neither ideology nor researchers. This will help to understand the historical era and it's representatives. The article is devoted to the military

career of Katerinoslav nobleman, Major-General Nikolai Gersevanov. The main military campaigns in which he participated Gersevanov, his awards and titles are reviewed.

Keywords: Gersevanov, Caucasus, Hungarian Revolution, Crimean War, Brusilov.

Одна з тенденцій сучасної історичної науки, яка особливо популярна на пострадянських теренах, це намагання включити до реконструкції та розуміння подій минулого більше коло персоналій. І не лише окреслити існуючі точки зору, позиції, «правди» різних груп суспільства, але й наповнити їх живими людьми. Цікаво, що в радянській історіографії згадана тенденція була реалізована в межах військової історії. Справа не в тиражуванні подвигів матросів і солдат, імена яких стали синонімами перемоги радянського народу – Матросова, Гастелло, Панфілова та інших, такий підхід до формування образу героя відомий здавна і актуальності не втратив. Більш симптоматичним є рух пошукачів, нові покоління яких і зараз намагаються повернути з небуття загиблих у війнах ХХ ст., водночас ідентифікуючи знайдені останки. Олександра Матросова та червоноармійця Івана Іванкова, вбитого в Смоленській області та знайденого 2004 р., поєднує те, що вони стали відомими лише після смерті.

У нашій культурній традиції так склалося, що «стати героєм» = «померти». І якщо для істориків це професійна даність, всі наші герої вже фізично мертві, то для «цивільних» така постанова навіює атмосферу приреченості. Тому варто пам'ятати й про «живих» героїв, які свій статус отримали ціною не власного життя, частіше всього. Це командувачі військами. Чи не найвідомішим російським військовим початку ХХ ст. правомірно вважається Олексій Олексійович Брусилов, людина і прорив. Російський, потім радянський генерал, його особі присвячена значна історіографічна традиція, зокрема праці: В. Мавродина, С. Семенова, С. Базанова, Ю. Соколова, А. Голікова, Г. Белова, В. Шабанова, дисертація Б. Александрова та багато інших [10; 23; 2; 25; 6; 3; 28; 1]. Сам О. Брусилов залишив мемуари, тому його біографія не є загадкою для дослідників. Однак дослідження будь-якої персоналії під кутом зору «нової біографістики» вимагає від дослідників тотального вивчення не тільки самого героя, а й всіх деталей контексту, до якого належить і родинний світ у його вузькому та широкому значенні. Тому в даному разі пропоную звернути увагу не стільки на самого Олексія Олексійовича, скільки на одного з його родичів, іншого російського генерала – Миколу Борисовича Герсеванова.

Як відомо, Олексій Олексійович народився у родині Олексія Миколайовича Брусилова та Марії-Луїзи Нестоємської. Дідом його був Микола Іванович Брусилів¹, який, окрім сина Олексія, мав доньку. З нею ж одружився Борис Єгорович Герсеванов, у подружжя народилися сини Єгор та Микола. Таким чином, Олексій Брусилів та Микола Герсеванов були кузенами. Вони мали значну різницю у віці, Олексій Олександрович народився у 1853 р., коли його батьку було 64 роки, а Микола Борисович (1809 р. народження) тоді вже мав чин полковника. Крім того, Брусилів народився у Тифлісі, а Герсеванов – Катеринославщині. Ніяких прямих доказів спілкування родичів наразі не маємо, але, користуючись загальною логікою цілком впевнено стверджуємо, що вони були знайомі. До того ж, окрім родинних зв'язків, їх поєднувала професія. Службовий шлях Олексія Олексійовича ретельно вивчений, а військова кар'єра Миколи Борисовича не була предметом спеціальних досліджень. Більше уваги науковців привертала активна публіцистична та земська діяльність Герсеванова [11; 27; 9; 8]. Це й зрозуміло, якщо будувати дослідження від загального до конкретного. Якщо ж перевернути цю схему, то безумовно важливими видаються ієрархії ідентичностей досліджуваної особи. У випадку з Герсевановим, безумовно, однією з ключових виглядає самоідентифікація *військовий*. Улюбленій професії Микола Борисович присвятив 33 вдалі роки життя. Тому не лише корисним, але й справедливим вважаємо звернути увагу на історію військового служіння Російській імперії катеринославського дворянина Герсеванова.

10 квітня 1825 р. 16-річного Герсеванова було зараховано унтер-офіцером до Новоросійського драгунського полку, а по перевірці документів в Інспекторському Департаменті Головного Штабу, за розпорядженням № 7116 від 7 червня 1825 р. Микола Борисович став юнкером. 12 листопада 1826 р. його було переведено до Білгородського уланського полку, а 8 жовтня 1829 р. у віці 20 років Герсеванов отримав перше офіцерське звання корнета і призначення на службу до Псковського кірасирського полку. Останнім для кавалериста Герсеванова став Стародубовський кірасирський полк, до якого він прибув 2 березня 1832 р. Тут 5 липня 1834 р. Микола Борисович отримав чин поручика. А 2 жовтня цього ж року після складання вступних випробувань Герсеванов вступив до створеної 1832 р. Академії Генерального штабу.

¹ Московський віце-губернатор 1802 – 1806 рр., Полтавський губернатор 1806 – 1808 рр., Литовсько-Віленський губернатор 1808 – 1810 рр.

Відкриття Академії – визначна подія в історії військових сил Російської імперії. Це була унікальна установа не лише для держави, але й для всієї Європи. Проект цього вищого військового закладу належав генерал-ад'ютанту Жоміні. Микола I прихильно сприйняв і підтримав ідею. Щоправда для обговорення проекту Жоміні імператор скликав комісію, яка значно змінила початкові пункти плану. Фельдмаршал І. І. Дібіч, генерали О. І. Чернишев та О. І. Нейгарт хотіли бачити в майбутніх випускниках командувачів, для яких необхідні воля, рішучість, енергія, мобільність, натиск і т. ін., а Жоміні вважав, що для штабної роботи перш за все необхідні високі якості розуму, акуратність, аналітичні здібності. В Академії він вбачав джерело військової інтелектуальної еліти. Мабуть, ніхто з членів комісії не міг залишитися остаточно задоволеним, але компроміс було знайдено і 1832 р. Академія прийняла перших слухачів. Незважаючи на те, що у перші роки офіцерів, охочих отримати вищу освіту, було небагато, керівництво не гналося за кількістю. Серед заохочень вступників – лише додаткові 500 руб. сріблом до річного жалування. Для столичного Петербурга це були не такі вже великі кошти, адже слухачі мали знімати квартири та вести гідний статусу спосіб життя. Тому у власника кондитерської неподалік від Академії у боржниках був майже увесь цвіт російської армії.

Ті, хто успішно подолав складні вступні випробування, ставали слухачами Академії, навчання в якій тривало 2 роки та поділялось на 2 класи – Теоретичний і Практичний. Така доля спіткала і Миколу Борисовича. Відзначимо, що до Академії освіти Герсеванов отримував у Рішельєвському ліцеї в Одесі. Він залишив цей заклад 1825 р. після класу риторики, тому не слухав там курсу вищих наук, де викладали математику, фізику, механіку, логіку, метафізику, право, фортифікацію та артилерію, а значить засвоював ці дисципліни для вступу в Академію самостійно паралельно з військовою службою.

Ще під час навчання Микола Борисович отримав звання штабс-ротмістра (23 квітня 1836 р.), а 2 грудня 1836 р. закінчилася кар'єра кавалериста Герсеванова. Після випуску з Академії у віці 27 років Микола Борисович став офіцером Генерального штабу зі званням ротмістра. У жовтні 1837 р. Микола Борисович отримав звання штабс-капітана і призначення на службу до 6-го піхотного корпусу. Про подальший відрізок служби знаємо не багато. Залишилися лише відомості про «Всемилолюбивейшее пожалование подарком по чину» – діамантовим перстнем – за відмінно-старанну службу, що відбулося 4 вересня 1839 р. за нагоди відкриття Бородинського монумента [15, арк. 307; 16, арк. 38].

20 вересня 1842 р. наказом по Генеральному Штабу за № 265 Герсеванова було призначено на службу у 5-й піхотний корпус. 5 жовтня Микола Борисович прибув до Одеси, де розташовувався штаб корпусу. Із 4 вересня по 1 грудня 1843 р. за розпорядженням керівництва знаходився у відрядженні для перевірки та виправлення статистичних відомостей про Херсонську губернію [16, арк. 39 – 40]. 20 листопада того ж року за відмінно-старанну та ревну службу йому була оголошена іменна Найвища милість монарха.

Через 2 місяці по закінченню відрядження до Херсона, 24 січня 1844 р. Микола Борисович разом із військами 5-го піхотного корпусу вирушив у похід на Кавказ, де підрозділ приєднався до Дагестанського загону. Як можна побачити з досить сухих відомостей формулярного списку, перший бойовий досвід Микола Борисович прийняв з честю та відвагою, що не залишилася непоміченою. Майже кожного дня капітан Герсеванов брав участь у походах, захопленнях, захистах, прикриттях, будівництві укріплень, розробці доріг, рекогносцировках тощо. У рапорті генерал-ад'ютанту О. І. Нейгарту від 11 травня 1844 р. генерал від інфантерії О. М. Лідерс описував дії полковника Євдокимова, якому було наказано провести рекогносцировку на Кадарі та відволікти супротивника від Дербентської дороги. Дургенійський загін Н. І. Євдокимова вирушив о 3 годині ночі 8 травня. Зайнявши позицію ближче до поселення горців, на розвідку було відправлено загін майора князя Орбеліані, який на зворотному шляху захопив та забрав до 1500 баранів, тим часом у поселенні почалася тривога. Великі сили горців швидко стали прибувати, зав'язалась велика перестрілка. Хоча позиція російських військ була вигідною, але, оцінивши ризик розтягування військ та збільшення кількості супротивника, полковник Євдокимов обрав шлях для відступу: «Тогда горцы стремительно атаковали отступавшие войска и арьергард, усиленный еще вследствие того двумя ротами 3-го батальона. Несколько раз горцы бросались в шашки, но были каждый раз отражаемы с уроном, или опрокидываемы вниз, и отступление произведено было без малейшей торопливости в совершенном порядке» [20, арк. 124 зв.–125]. Командував прикриттям Герсеванов і не дивно, що полковник Євдокимов: «приписывает успех отступления отличному мужеству Г.г. штаб и обер офицеров и указывает на Генерального Штаба Подполковника Нордстренга и Капитана Герсеванова, как на помощников его в этом деле» [20, арк. 126].

Після насичених весни та літа 1844 р., 14 серпня війська відійшли на зимові квартири до Ставрополя. За відмінні дії проти горців 12 ве-

ресня 1844 р. Герсеванов отримав звання підполковника. Після того Найвищим наказом 22 листопада його було звільнено у річну відпустку для лікування у Росії та закордоном, із виданням разової допомоги у розмірі річного окладу за чином.

Далі військова служба у Герсеванова була у розпалі, він отримував нові завдання та нагороди. 14 жовтня 1847 р. Микола Борисович за відмінно-старанну службу нагороджений орденом Св. Анни 3-го ступеня. 24 жовтня 1848 р. він був призначений дивізійним квартирмейстером у 13-ту піхотну дивізію, а з 11 жовтня 1848 р. по червень 1849 р. керував частиною Генерального Штабу при військах 5-го піхотного корпусу у Новоросійському краї. У той же час за наказом військового міністерства Герсеванов склав «Військово-статистичний огляд Таврійської губернії». При роботі над оглядом Герсеванов ретельно обстежив весь Крим з Чоргуна, де він зупинився: «Я оттуда во все стороны изъездил по городам» [21, арк. 11]. У результаті було створено ґрунтовну працю, важливість та корисність якої було оцінено хоч і досить скоро – під час Кримської війни, але вже по факту, а не на етапі підготовки військових дій.

Влітку 1849 р., за розпорядженням командира 5-го піхотного корпусу Герсеванов посилив штаб військ корпусу, який діяв у Трансільванії супротив угорців. У с. Марієнбург, де розташовувався штаб, Герсеванов прибув 17 червня й поступив до загону під керівництвом генерала від інфантерії О. М. Лідерса. 20 липня – 25 серпня 1849 р. Микола Борисович виконував обов'язки обер-квартирмейстера загону, за наказом по діючому загону військ № 97. Генерал Лідерс у рапорті до головнокомандуючого І. Ф. Паскевича-Ериванського, доповідав, що у зв'язку зі смертю начальника штабу загону генерал-майора Г. Я. Скарятіна, на його місце було призначено полковника Непокойницького, а на місце останнього – обер-квартирмейстера – він призначив генерального штаба підполковника Герсеванова [17, арк. 106].

19 липня 1849 р. Микола Борисович проявив себе у справі з повстанцями при Шесбурзі. Саме у цьому бою було смертельно поранено генерала Скарятіна. Для цього бою підполковником Герсевановим у міжгір'ї було обрано місце для зосередження всієї російської артилерії. Під час бою Микола Борисович позиції не полишав, там під ним було вбито коня [17, арк. 285–285 зв.]. У результаті, російські вояки захопили 2 стяги та 8 гармат [12, с. 318]. За звитягу у цій справі 12 листопада 1849 р. його було нагороджено орденом Св. Володимира 4 ст. з бантом.

6 серпня Герсеванов приймав капітуляцію угорського загону під проводом Беккера у м. Дева, а 7 серпня капітуляцію загону Фруммера: «Послал я вместе с парламентарями в г. Дева Исправляющего должность Обер квартирмейстера Отряда Генерального Штаба Подполковника Герсеванова и адъютанта Военного Министра Штаб ротмистра Скобелева, которые по объявлении Венгерским войскам что капитуляция заключена приветствованы были криками виват и ура. Баталионы один за другим сделали на караул, преклонили знамена, сложили ружья в козлы и двинулись к авангарду. Отряд в Деве состоял из 12 баталионов пехоты, 8 эскадронов кавалерии и более чем 50 орудий» [17, арк. 302 зв.].

25 серпня Герсеванов повернувся з Трансільванії у Дунайські князівства у Бухарест, де й перебував до 12 вересня 1849 р. Досить ретельні спогади про військові дії у Трансільванії залишили товариші Герсеванова по службі підполковник М. І. Дараган та оберквартирмейстер, а згодом начальник штабу полковник О. О. Непокойчицький. Про Миколу Борисовича вони, щоправда, згадують небагато, лише в контексті вже згаданих подій. Хіба що Дараган згадує ще: «Близ сел. Кёкёш, на речке Фекеде, генерал Гасфорд встретил отряд венгерцев, тысяч в пять, при 8-ми орудиях. Венгерцы наблюдали, значит, за нами довольно близко. Неприятель открыл огонь со своих батарей; мы поставили также батареи, и отвечали. Но как речка в этом месте была непроходима, то генерал Гасфорд послал Генерального Штаба подполковника Герсеванова с двумя баталионами и четырьмя орудиями отыскивать брод. Брод отыскался версты четыре ниже. Едва только эта обходная колонна стала переходить брод, венгерцы снялись, и начали отступать» [7, с. 72]. 8 вересня 1849 р. за проявлену мужність, хоробрість і безстрашність у війні проти повсталих угорців Герсеванову було оголошене Монарше Його Імператорської Величності благовоління. За звитягу у бою з повсталими угорцями отримав чин полковника 18 жовтня 1849 р., у тому ж році був нагороджений австрійським орденом Св. Леопольда. У 1850 р. отримав срібну медаль, встановлену за приборкання Угорщини та Трансільванії у 1849 р.

За наказом по 5-му піхотному корпусу від 30 червня 1852 р. за № 107 Герсеванов був призначений виконувати обов'язки оберквартирмейстера корпусу. 15 листопада 1852 р. Найвищим наказом призначений обер-квартирмейстером корпусу. 6 грудня 1852 р. за відмінно-старанну службу нагороджений орденом Св. Анни 2-го ст.

Влітку 1853 р. Микола Борисович отримав знак відмінної служби за 15 років [18, арк. 530 зв.]. 4 грудня 1853 р. Герсеванов вступив із

військами у Придунайські князівства. У березні 1854 р. призначений до штабу 3, 4 і 5 корпусів, і вже 11 квітня із загоном військ генерал-ад'ютанта О. М. Лідерса вступив у Турцію. У цей час, за запрошенням генерала С. П. Бутурліна, Герсєванов служив черговим штаб-офіцером. З початком облоги Силістрії, 8 травня 1854 р.: «назначены постоянными начальниками частей траншей, по очереди, на левом фланге генерла-майор Веселицкий и Юферов, а на правом – генерал-майор Заливкин и полковник генер. штаба Герсєванов» [26, с. 668], за звитягу нагороджений орденом Св. Володимира 3 ст. (10 листопада).

13 вересня 1854 р. Герсєванова було командировано у розпорядження головнокомандувача сухопутними та морськими силами у Криму кн. Меншикова. З початком операції союзників у Криму виявилось, що командувач не мав штаба, змушений був особисто контролювати розташування військ по позиціях, видавати розпорядження через офіцерів, які випадково опинились неподалік та через власних ад'ютантів. Для виправлення ситуації князь М. Д. Горчаков відправив декількох інженерів та офіцерів до князя Меншикова і 7 жовтня писав: «Из Главной квартиры, в распоряжение Князя Меншикова, командированы: полковник Герсєванов, подполковник Батезатул и капитан Дорожинский» [22, с. 22–23]. Наказом по армії за № 47 від 26 вересня 1854 р. було оголошено, що полковник Герсєванов призначався перебувати при командувачу [14, арк. 49 зв]. Проте відомо, що Микола Борисович вже 24–25 вересня активно брав участь у посиленому кавалерійському рекогносцируванню.

13 жовтня Микола Борисович взяв участь у бою при Балаклаві. Генерал Ліпранді доповідав, що генерального штаба полковник Герсєванов, який знаходився при ньому під час бою, був корисним помічником і строго точно переказував всі накази військам, що знаходились на передовій [19, арк. 34]. 23 жовтня Герсєванова було призначено виконувати обов'язки начальника штаба армії. А вже 24 жовтня відбувся Інкерманський бій, диспозицію для якого підписував саме Микола Борисович, який також безпосередньо брав у ньому участь. За мужність його було нагороджено золотою напівшаблею з написом «За храбрость» [14, арк. 181].

Обов'язки начальника штабу Герсєванов виконував нетривалий час. Приблизно 10 листопада на цій посаді його замінив генерал-майор Костянтин Романович Семякін і Микола Борисович сконцентрувався на обов'язках генерал-квартирмейстера, 6 грудня імператорським наказом Герсєванова було затверджено на цій посаді. Разом із Семякіним Герсєванов розташовувався на Північній стороні

Севастополя. Костянтин Романович у листі до дружини так описував умови: «Живу под дурной крышей, вместе с Герсевановым, кругом ординарцы, топографы, писаря и прислуга, так что нас в 4-х небольших комнатах живет душ до 40, ежели не более» [24, с. 127].

З початком бойових дій у Криму, Меншиков не мав у штабі ані людей, ані необхідних документів, планів, карт місцевості тощо. Щоправда, багато сучасників відмічали вкрай недовірливе і зневажливе ставлення князя до своїх офіцерів, тому навіть коли функціонування штабу було налагоджене, повної взаємодії годі було й чекати. Одна з перших суттєвих проблем, що з ними зіткнувся Микола Борисович – відсутність детального плану місцевості навколо Севастополя. Доповівши про це Меншикову, Герсеванов отримав доручення зв'язатися з Військово-топографічним Депо в Петербурзі з проханням надати існуючі плани, проте примірник виявився лише один. Це, разом з бюрократичними перепонами, призвело до того, що під час битви під Альмою та в Інкерманському бою російські війська не знали ні куди наступати, ні куди відступати. Свою роль у цьому зіграв саме генерал П. А. Даненберг. На початку війни, його 4-й корпус знаходився у Придунайських князівствах, під командуванням князя М. Д. Горчакова. Дізнавшись про скрутне становище кримської армії, яка поступалась союзникам у чисельності, Горчаков вирішив на допомогу Меншикову відіслати корпус Даненберга. Цей крок, в умовах нестабільності на західному кордоні, небезпеки зі сторони Австрії, яка не визначила ще своє місце у конфлікті, багатьма оцінювався як героїчний, з боку Горчакова, який відповідно послабив власні позиції. Але, разом із корпусом, князь Горчаков надіслав Меншикову листа, де окрім іншого написав, що: «Командир 4-го пехотного корпуса, генерал Даненберг, при его достоинствах весьма несчастлив во всех встречах с неприятелем. Самые последние тому доказательства Ольтеницы и Журжа» [22, с. 29]. Щоб не випробовувати долю, князь Михайло Дмитрович радив залишити Даненберга у Сімферополі, де б той міг «облегчить своими распоряжениями движение войск», зайнятися опікою над пораненими, зберігати лінію від Перекопа до Севастополя і т. ін. [22, с. 29]. Князь Меншиков натомість наблизив Даненберга. Князь В. І. Васильчиков у своїх записках згадав дуже примітну історію, яка згодом розійшлася по різних працях, присвячених Кримській війні. Наступного дня після Інкерманського бою Віктор Іларіонович прийшов на пароплав, де розташувався князь Меншиков, там на палубі він зустрів полковника Герсеванова, який тримав у руках якийсь пакунок, розмахував ним та схвильованим від обурен-

ня тоном привітав Васильчикова: «Вот как у нас дела делаются. Вчера мы давали решительное сражение, а сегодня, только сегодня доставлен к нам план той местности, на которой происходило сражение» [4, с. 206]. На зауваження, що потрібно було раніше про це потурбуватися, Герсєванов відповів, що давно вже шукали цей план, що складений він був під керівництвом Даненберга раніше, штабом 5-го корпусу, але корпус та його архів знаходились у різних місцях (у Дунайських князівствах та Одесі відповідно). Вахтер, якого залишили при архіві в Одесі серед купи паперів знайти необхідні папери не міг. Військовий міністр князь В. А. Долгорукий вів довге бюрократичне листування зі штабом Меншикова перш ніж надіслати план. Час йшов, настав момент рішучих дій, а плану все ще не було. У цей час з'явився Даненберг, який заспокоїв: «местность он знает как свои карманы и никакого плана ему не нужно» [4, с. 207]. У результаті, російські війська під час наступу несподівано для себе натрапляли на яри та пагорби.

Восени – взимку 1854–1855 рр. Герсєванов декілька разів відверто писав до Петра Кононовича Менькова, який в той час служив у штабі князя Горчакова, з проханням: «Ваш штаб уважается в Петербурге; все что вы не представите, принимается тот час к непременно исполнению. Быть может, и наши представления уважались бы, но мы ничего не пишем. Помогите» [21, арк. 16 зв.–17]. Не лише не писали, а й взагалі мало що робили, сподіваючись на зимові морози (лист від 16 грудня), які не дадуть флоту союзників підійти ближче до берегів для бомбардування. Війна перейшла в окопи, де переваги нарізної зброї нівелювалися, проте цим не користувалися і за довгий час було лише дві крупні вилазки. Менькова Микола Борисович просив порадити Петербургу надіслати до Криму штуцерів, багнетів, Затлера² та Веселітського³: «За Урусова и Хрулева – большое спасибо. Нам нужна пехота, прислали кавалерию, которая объела Край, нам нужны штуцера, прислали сестер милосердия» [21, арк. 17]. Також у грудні Герсєванов подав Меншикову дві записки про дівість вилазок, де довів їх корисність, виклав склад загону, окреслив головний напрямок: «Зеленый Мыс над пересыпью, господствующий над Южною бухтою, большим врагом, так называемым Саранди-

² Федір Карлович Затлер (1805–1876 рр.) – барон, генерал-інтендант Південної і Кримської армії.

³ Сергій Гаврилович Веселітський (1804–1866 рр.) – генерал-лейтенант. Командував 17-тою піхотною дивізією, а у 1855 р. очолив 11-ту піхотну дивізію.

наки и балкою лабораторною, где пролегает Южнобережное шоссе» [13, арк. 28]. У своїх записках Микола Борисович розглянув, здається, всі можливі обставини та умови проведення вилазок, особливо наголошуючи на їх психологічній важливості, окремо зупинившись на практичних настановах, серед інших – розпочинати дії ближче до ранку, годині о 4-й; тихо себе поводити, не кричати «Ура!»; прийняти якесь слово, щоб не плутати свого з чужим; усім людям на шинелі одягати білі полушубки або сорочки; у сильну завірюху дозволити начальникам дистанцій розпочинати дії несподівано, без особливого наказу [13, арк. 39 зв.–40].

14 січня 1855 р. у наступному листі до Менькова, незважаючи на те, що «Вы мне не отвечали, но это нисколько меня не удерживает: не буду в претензии если не будете отвечать и теперь, мне все равно лишь бы дело было сделано», а справа не просувалась, кримський штаб сподівався на Бога і нічого не робив: «Есть несомненные доказательства, есть факты что мысли, предположения Вашего Штаба о делах крымских, доходили к нам чрез Петербург в форме повелений, недели чрез три. Нельзя ли и теперь тоже устроить, на счет будущего плана кампании. Нам надо непременно предупредить их; как только выйдем в поле нас побьют как под Альмою и Инкерманом; единственные средства взять верх есть выйти из крепости, овладеть английскими батареями, которые давным-давно молчат, обратить их в редут, не выходя из-под выстрелов крепости и имея всегда к ней верный путь отступления. Тогда устроить на занятой высоте батарею, чтобы быть в фланге французкия батареи и заставить их снять. Тогда пусть начинают сызново осаду, пусть переходят опять на северную сторону... Пусть потребуют из Петербурга план предполагаемых действий, пусть прикажут наступать» [21, арк. 20 зв.]. Меньков досить швидко відповів, і якщо останній лист Миколи Борисовича дуже емоційно напружений, на грані відчаю, то після відповіді Петра Кононовича він писав ніби видихнувши, підсумовуючи: «Я несколько раз подавал Князю записки о необходимости действовать штыком в траншеях и на штурмах, говорил о необходимости выйти из третьего бастиона и окопаться над пушками крепости, писал о страшном перевесе, который дают нашим врагам штуцеры в поле. Долг мой исполнен. Всем флигель-адъютантам едущим в Петербург, твержу о штуцерах, талисмане, которым нас одолевают, дайте штуцеров, штуцеров» [21, арк. 23 зв.].

Зиму Микола Борисович провів у клопотах і спробах підготувати війська та плани військових дій, що мали відновитися з потеплен-

ням. Смерть Миколи I та усунення князя Меншикова від командування ознаменували новий етап війни. Князь М. Д. Горчаков, новий командувач військ, мав власний штаб, який очолив генерал Павло Євстафійович Коцебу, а пост генерал-квартирмейстера дістався генералу Сергію Петровичу Бутурліну. Не відомо, яку посаду після цього займав Герсеванов, але, скоріше за все, він залишився у штабі. Деякий час до прибуття у Крим Бутурліна Микола Борисович продовжував виконувати обов'язки генерал-квартирмейстера і вже на весні 1855 р. передав Сергію Петровичу напрацьовані матеріали, плани і карти (було вже що передавати). Після цього Герсеванов не полишив активної діяльності: «бывал он часто в Севастополе, следил за ходом осады, и таким образом, будучи свидетелем и участником хода всей кампании в окрестностях города, имел случай видеть все роды войск, все местности и позиции» [5, с. 359]. Крім того, Герсеванов іздив парламентарем до союзників, зокрема напередодні Великодня, який у 1855 р. у православних та католиків разом був 27 березня і був відзначений союзниками потужним бомбардуванням. 30 травня 1855 р. у сутичці з французькою кавалерією у Байдарській долині він командував летучим загonom. За виконання важливих і «многотрудных» обов'язків у цій справі отримав діамантовий перстень «с вензелевым изображением Высочайшего имени». 4 серпня був у бою на Чорній річці. Під час Кримської війни Герсеванов брав участь у всіх битвах, крім Альмінської.

29 жовтня 1855 р. Герсеванов був підвищений до звання генерал-майора з призначенням командиром 2-ї бригади 14-ї піхотної дивізії (Житомирський і Подільський піхотні полки). 26 листопада його було нагороджено орденом Св. Георгія 4 ст. за вислугу 25 років в офіцерських званнях. 1 грудня 1856 р. було скасовано поділ піхотних дивізій на бригади і 28 березня 1857 р. Микола Борисович змінив посаду на помічника начальника дивізії. У 1858 р. Герсеванов отримав орден Св. Станіслава I-го ступеня і перейшов у запасні війська. 12 березня 1860 р. вийшов у відставку «за сімейними обставинами». Таким чином, Микола Борисович пройшов шлях від юнкера до генерала, був кавалеристом, топографом, статистиком, колоновожатим, командував артилерією, піхотою, квартирмейстерською частиною та штабом, брав участь у всіх визначних кампаніях російських військ середини XIX ст. Його військова кар'єра вдала, але не запаморочлива. На відміну від кар'єри О. Брусилова. Різні часи, в яких реалізували себе двоюрідні брати схожі характером – війни, невдалої війни, карколомних соціальних та політичних зрушень. По-різному прояви-

ли себе у ці часи наші герої, що може стати предметом для окремої статті. Наразі на запитання: кому з братів варто було б більше пишатися спорідненістю? Для нас відповідь очевидна.

Бібліографічні посилання

1. *Александров Б. Ю.* А. А. Брусилов: военная и общественно-политическая деятельность 1877 – 1924 гг. : автореф. дисс. на соискание ученой степени канд. ист. наук. : спец. 07.00.02. «Отечественная история» / Б. Ю. Александров. – М., 2009. – 19 с.
2. *Базанов Н.* Жизнь и звездный час генерала Брусилова / Н. Базанов // Наука России. – 2006. – № 4. – С. 91 – 98.
3. *Белов Г.* Русский полководец А. А. Брусилов / Г. Белов // Военно-исторический журнал. – 1962. – № 10.
4. *Васильчиков В. И.* Записки начальника штаба севастопольского гарнизона (Писаны в Москве, в 1875 – 1877 годах) / В. И. Васильчиков // Русский архив. – 1891. – № 6. – С. 206.
5. *Герсеванов Н.* О причинах тактического превосходства французов в кампанию 1854 и 1855 годов / Н. Б. Герсеванов // Русский инвалид. – 1858. – № 86. – С. 359.
6. *Голиков А. Г.* Генерал А. А. Брусилов: Страницы жизни и деятельности / А. Г. Голиков // Новая и новейшая история. – 1998. – № 4.
7. *Дараган М. И.* Записки о войне в Трансильвании в 1849 г. / М. И. Дараган. – СПб. : Издание Я.А. Исакова, 1859. – С. 72.
8. *Кочергін І. О.* Земське самоврядування Катеринославщини (персоналогічний вимір) / І. О. Кочергін. – Д. : Герда, 2011. – 216 с.
9. *Литвинова Т. Ф.* «Поміщицька правда». Дворянство Лівобережної України та селянське питання наприкінці XVIII – в першій половині XIX ст. (ідеологічний аспект) / Т. Ф. Литвинова. – Д. : Ліра, 2011. – 732 с.
10. *Мавродин В. В.* А. А. Брусилов. / В. В. Мавродин. – М. : Госполитиздат, 1942. – 48 с.
11. *Мурзакевич Н. Н.* Н. Б. Герсеванов. Некролог / Н. Н. Мурзакевич // Записки Одесского общества истории и древностей. – 1872. – С. 359 – 362.
12. *Непокойчицкий А. А.* Описание войны в Трансильвании 1849 г. / А. А. Непокойчицкий. – СПб. : Военная типография, 1858. – С. 318.
13. Російський державний архів військово-морського флоту (далі: РДА ВМФ). – Ф. 19, оп. 4, спр. 107.
14. РДА ВМФ. – Ф. 19, оп. 4, спр. 108.
15. Російський державний військово-історичний архів (далі: РДВІА). – Ф. 442, оп. 2, спр. 1302.
16. РДВІА. – Ф. 846, оп. 1, спр. 5449.
17. РДВІА. – Ф. 846, оп. 16, спр. 5351.
18. РДВІА. – Ф. 846, оп. 16, спр. 5431. – Т. 2.
19. РДВІА. – Ф. 846, оп. 16, спр. 5616.

20. РДВИА. – Ф. 846, оп. 16, спр. 6565.
21. Російська національна бібліотека. Відділ рукописів. – Q.IV. – №365.
22. Русский заграничный сборник. Журнал Севастополя. – Берлин; Париж; Лондон. – 1858.
23. Семенов С. Брусилов / С. Семенов. – М. : Молодая гвардия, 1980.
24. Семякин К. Р. Выписки из писем / К. Р. Семякин // Сборник рукописей, представленных его Императорскому Высочеству наследнику цесаревичу о Севастопольской обороне севастопольцами. – СПб., 1873. – Т. 3. – С. 127.
25. Соколов Ю. В. Красная звезда или крест? Жизнь и судьба генерала Брусилова / Ю. В. Соколов. – М. : Россия молодая, 1994.
26. Стренг А. О. На Дунае и под Силистриею в 1854 г. Из записок бывшего офицера генерального штаба / А. О. Стренг // Русская старина. – 1890. – Т. 68. – С. 668.
27. Чулков Н. Герсеванов, Николай Борисович / Н. Чулков // Русский биографический словарь. – М., 1916. – Т. 6. – С. 86–89.
28. Шабанов В. М. А. А. Брусилов: [Судьба ген. рус. армии, впоследствии сов. военачальника А.А. Брусилова] / В. М. Шабанов // Военно-исторический журнал. – 1989. – № 10. – С. 63 – 65.

Надійшла до редколегії 10.07.2014